

AMSTERDAMS PIJPENMAKERSAFVAL

door Jan van Oostveen en Annemieke Bonnema

Voor de aanleg van de ringweg A 10 rondom Amsterdam moest ter hoogte van de Middenweg de ringvaart gedempt en de dijk deels afgegraven worden. De ringdijk sloot op deze plaats aan op de Weespertrekvaart. Bij de reconstructie van de Weespertrekvaart werd met name 18e-eeuws afval aangetroffen. Bij het afgraven van de dijk daarentegen kwam 17e-eeuws materiaal te voorschijn. Dit materiaal bestond zowel uit gerookte pijpenkoppen als uit pijpenbakkersafval. De beschrijving van de kleipijpen uit dit vondstcomplex, die gedateerd moeten worden rondom 1650, staat in dit artikel centraal.

Misbaksels die door de pijpenmaker zelfs niet als tweede keus verkocht konden worden, worden slechts sporadisch gevonden. Tot op heden zijn mij alleen 17e-eeuwse vondstconcentraties uit de steden Breda en Gouda (1) bekend. Vandaar dat het ook opzienbarend is, dat in een voormalige dijk op de grens met de Amsterdamse Watergraafsmeer misbaksels van een Amsterdamse pijpenmakerij werden aangetroffen.

Afb. 1 Enkele gesinterde misbaksels

Tijdens de productie van kleipijpen zijn de volgende stadia te onderscheiden (2): 1 de kleibereiding, 2 het kassen, 3 het tremmen, 4 het bakken.

1 Alvorens witbakkende klei geschikt is voor het maken van kleipijpen, dient zij gereinigd, gemalen, gekneed en doorengemengd te worden. Als de klei niet goed gereinigd is, bestaat de kans dat er steentjes of andere ongerechtigheden in de klei blijven zitten. Worden deze steentjes meegebakken in een kleipijp, dan kan dit tot schil-*vervorming* leiden rondom de verontreiniging. Bij één ongerookte, geglaasde kleipijp die voorzien is van het hielmerk SM met zowel onder als boven een zespuntige ster (cat.nr.24) kwam dit fenomeen voor.

Afb. 2 Pijpenkop met bakscheur

Afb. 3 Pijpenkop met ingebakken steel

Maakt de pijpenmaker gebruik van te droge klei, dan levert dit haarscheuren in het materiaal op. Bij één ongerookt ongeglaasd exemplaar met een vijfbladige roos als hielmerk (cat.nr.15) heeft dit zelfs geleid tot een scheur in de ketelopening (afb. 2).

2 Als de klei rijp was voor productie, kon de kleipijp gekast worden. Van één ongerookt en ongemerkt exemplaar kon vastgesteld worden, dat de vormnaden niet goed hadden aangesloten. Toch was dit niet de belangrijkste reden om de kleipijp af te keuren, gezien het feit dat de pijp alsnog gebakken is. Ten gevolge van een bakfout is de kleipijp alsnog afgekeurd (cat.nr.14).

3 De volgende productiehandeling werd meestal door vrouwen uitgevoerd. De zogenaamde tremsters voerden, afhankelijk van de kwaliteit van de kleipijp, de volgende handelingen uit:

- Afsnijden van het overschot aan klei bij de ketelopening
- Botteren van de kleipijp
- Radering aanbrenge**n** bij de ketelopening
- Hielmerk zetten
- Stempelen van steelversiering

Bij geen van de aangetroffen kleipijpen zijn redenen aan te wijzen, dat zij ten gevolge van fouten van de tremsters zijn afgekeurd. Wel zijn bij sommige kleipijpen provisorische raderingen rondom de ketelopening aangebracht. Aangezien de pijpen daarna nog gebakken zijn, is dit geen reden tot afkeuring geweest.

4 Ten slotte werden de pijpen gebakken. Maar liefst 25 ongerookte pijp-koppen vertoonden kenmerken van een te hoge bakttemperatuur. Het oppervlak van de pijp loopt daarbij uiteen van een grijs/paarse kleur tot totaal versinterde kleipijpen (afb. 1 en 4). Bij één gesinterd exemplaar was in de kop zelfs een mondstuk gebakken (cat.nr.25) (afb. 3).

Opvallend is, dat van de 25 pijpenkoppen er slechts 3 gemerkt zijn. De hielmerken betreffen het merk SM met zowel onder als boven de zespuntige ster (cat.nr.24) en het hielmerk de zevenpuntige roos (cat.nr.20).

De overige kleipijpen die in de laag werden aangetroffen, kunnen worden ingedeeld in twee categorieën: gerookte en ongerookte exemplaren.

Bij de ongerookte exemplaren komen naast ongemerkte modellen, exemplaren met het Amsterdamse merk BC en het merk de achtpuntige roos voor.

Daarnaast zijn exemplaren met als zijmerk een roos aangetroffen.

Afb. 4 Enkele gesinterde misbaksels

Bij de aangetroffen kleipijpen kwamen de volgende duidelijk herkenbare vondstgroepen voor:

- 1 Misbaksels met het hielmerk SM (cat.nr.24)
- 2 Kleipijpen met het hielmerk de vijfbladige roos. Van de elf kleipijpen met dit hielmerk is maar één exemplaar een misbaksel. De overige zijn gerookt.
- 3 Een voor Amsterdam zeer karakteristiek pijpenmodel is een haaks op de steel staande kop. Meestal is dit model ongemerkt (cat.nr.1 en 2), of komt het voor met het merk AI (cat.nr.23), of met het merk de puntroos (cat.nr.19,20 en 21). Opvallend is, dat van een gerookt exemplaar (cat.nr.19) ook een misbaksel (cat.nr.20) werd aangetroffen, die gezien de radering rondom de ketelopening zeer waarschijnlijk door dezelfde tremster is behandeld.
- 4 Van een ander model (cat.nr.11) zijn van één tremster 2 exemplaren gevonden. Opvallend hierbij zijn de raderingssporen aan de voorzijde van de pijpenkop.
- 5 Meerdere gerookte pijpenkoppen, waaronder een exemplaar met het merk HR (monogram) (cat.nr.25), die geproduceerd is door Hendrick Roelofsen.

Op basis van deze opsomming kan geconcludeerd worden, dat hier geen sprake is van de storf van één fabrikant (3).

Noten

1. Carmiggelt, 1993 en Duco, 1987. Pijpen met op de steel de drietand en aan weerszijden de letters II zijn ook in een afvallaag op het voormalige eiland Wittenburg in Amsterdam aangetroffen.
2. Carmiggelt, 1993, pag. 36.
3. Meulen, 1992, pag. 50. Een soortgelijke storf met kleipijpen van meerdere pijpenmakers is bijvoorbeeld ook in Gorinchem aangetroffen.
4. Oostveen, 1996A.

Literatuur

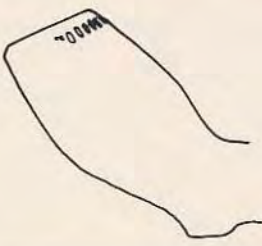
- Carmiggelt, A., en G. van den Eynde, 1993. Een 17de eeuwse tabakspijpenoven in Breda. Breda.
- Duco, D.H., 1981. De kleipijp in de zeventiende eeuwse Nederlanden. BAR International Series 106.
- Duco, D.H., 1987. De Nederlandse kleipijp. Leiden.
- Haan, R. de en W. Krook, 1988. Amsterdam. In: F. Tymstra en J. van der Meulen. De kleipijp als bodemvondst.
- Meulen, J. van der, J.P. Brinkerink en P. von Hout, 1992. Tabaksnijverheid in Gorinchem. Leiden.
- Oostveen, J. van, 1996A. 't Kalfje. 17de eeuwse kleipijpen. In: Het Profiel, nr. 4, pag. 3-32.
- Oostveen, J. Ph. van en A.W.J. Bonnema, 1996B. Kleipijpenonderzoek in een nieuw daglicht. In: Westerheem, 45e jaargang, nr. 6, pag. 316-320.

Catalogus vondsten

Bij de beschrijving van de kleipijpen zal gebruik worden gemaakt van de indeling zoals die reeds eerder bij Amsterdamse vondstcomplexen is toegepast (4).

De indeling ziet er als volgt uit:

1. Inventarisnummer/Aantal aangetroffen exemplaren
2. Model (beschrijving volgens Duco, 1987)
3. Datering (datering op tientallen jaren afgerond)
- 4a. Versiering op ketel links.
- 4b. Versiering op ketel rechts.
5. Hielmerk
6. Bijmerk
7. Opmerkingen
8. Mogelijke fabricageplaats/pijpenmaker
9. Literatuur

1 1 E629/1 2 dubbelconisch 3 1640-1650 4a 4b 5 6 7 geglaasd 8 Amsterdam 9	
2 1 E724/1 2 dubbelconisch 3 1640-1650 4a 4b 5 6 7 ongeglaasd 8 Amsterdam 9	
3 1 E692/1 2 dubbelconisch 3 1640-1650 4a 4b 5 6 7 ongeglaasd 8 Amsterdam 9	

4

1 E8517/1
2 dubbelconisch
3 1640-1650

4a

4b

5

6

7 ongeglasd; ongerookt

8 Amsterdam

9

5

1 E718/7
2 dubbelconisch
3 1640-1650

4a

4b

5

6

7 Restanten ongebakken pijpaaarde op de
8 Amsterdam /pijpenkoppen; ongerookt

9

6

1 E775/3
2 dubbelconisch
3 1640-1650

4a

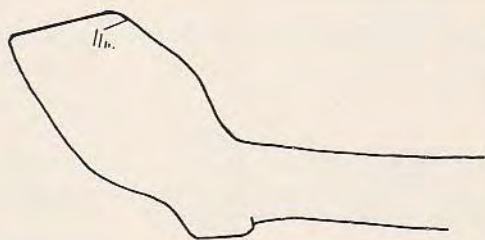
4b

5

6

7 ongeglasd; ongebakken pijpaaarde
8 Amsterdam /pijpenkop

9

7

1 8741/1
2 dubbelconisch
3 1640-1650

4a

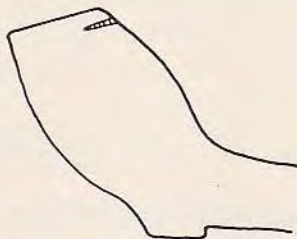
4b

5

6

7 ongeglasd; rose/paars/grijs oppervlak
8 Amsterdam

9

8

1 E630/2
2 dubbelconisch
3 1640-1650

4a

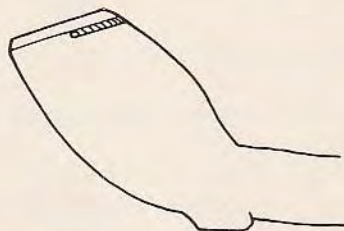
4b

5

6

7 ongeglasd; paars/grijs oppervlak;
8 Amsterdam /ongerookt

9

9

1 E667/1

2 dubbelconisch

3 1640-1650

4a

4b

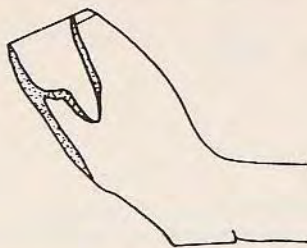
5

6

7 ongeglasd; paars/grijs oppervlak

8 Amsterdam

9

10

1 E748/3

2 dubbelconisch

3 1640-1650

4a

4b

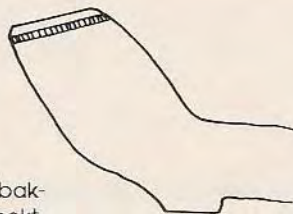
5

6

7 ongeglasd; pijp versinterd t.g.v. te hoge bak-
/temperatuur; ongerookt

8 Amsterdam

9

11

1 E904/2

2 dubbelconisch

3 1640-1650

4a

4b

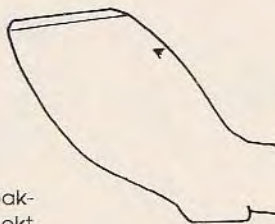
5

6

7 ongeglasd; pijp versinterd t.g.v. te hoge bak-
/temperatuur; ongerookt

8 Amsterdam

9

12

1 E747/5

2 dubbelconisch

3 1640-1650

4a

4b

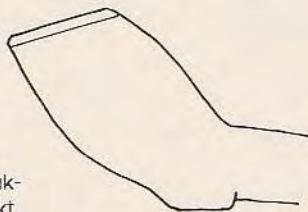
5

6

7 ongeglasd; pijp versinterd t.g.v. te hoge bak-
/temperatuur; ongerookt

8 Amsterdam

9

13

1 8675/1

2 dubbelconisch

3 1640-1650

4a

4b

5

6

7 ongeglasd; pijp versinterd t.g.v. te hoge bak-
/temperatuur; ongerookt

8 Amsterdam

9

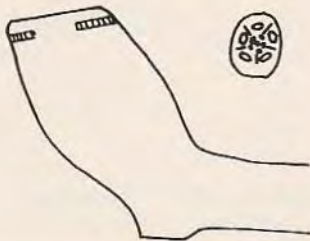
14
 1 8669/1
 2 dubbelconisch
 3 1640-1650
 4a
 4b
 5
 6
 7 ongeglasd; grijs/paars opp.; vormnaad
 8 Amsterdam /zeer slecht gesloten; ongerookt
 9

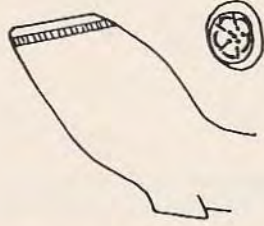
15
 1 E633/1
 2 dubbelconisch
 3 1640-1650
 4a
 4b
 5 5-bladige roos
 6
 7 ongeglasd; bakscheur in ketel; ongerookt
 8 Amsterdam
 9 de Haan, 1988, p. 27

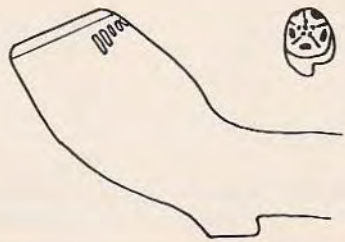
16
 1 E691/4
 2 dubbelconisch
 3 1640-1650
 4a
 4b
 5 5-bladige roos
 6
 7 ongeglasd
 8 Amsterdam
 9 de Haan, 1988, p. 27

17
 1 E714/4
 2 dubbelconisch
 3 1640-1650
 4a
 4b
 5 5-bladige roos
 6
 7 geglasd
 8 Amsterdam
 9

18
 1 E796/2
 2 dubbelconisch
 3 1640-1650
 4a
 4b
 5 5-bladige roos
 6
 7 ongeglasd
 8 Amsterdam
 9 de Haan, 1988, p. 27

19

- 1 E889/1
2 dubbelconisch
3 1640-1650
4a
4b
5 7-puntige roos
6
7 ongeglasd; gerookt
8 Amsterdam
9 van Oostveen, 1996A, p. 16

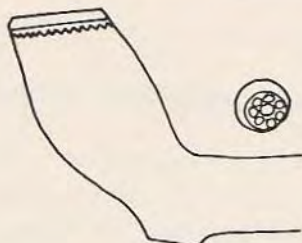
20

- 1 E711/2
2 dubbelconisch
3 1640-1650
4a
4b
5 7-puntige roos
6
7 ongeglasd; grijs/paars oppervlak
8 Amsterdam
9 van Oostveen, 1996A, p. 16

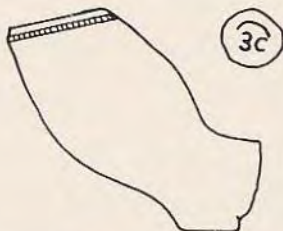
21

- 1 E752/1
2 dubbelconisch
3 1640-1650
4a
4b
5 8-puntige roos
6
7 ongeglasd; ongerookt
8 Amsterdam
9

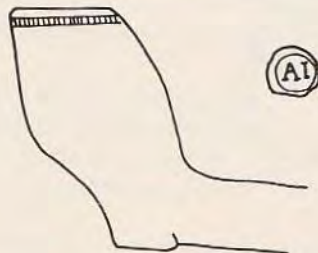
22

- 1 E794/1
2 dubbelconisch
3 1640-1650
4a
4b
5 BC in cirkel
6
7 ongeglasd; ongerookt
8 Amsterdam
9 van Oostveen, 1996A, p. 9

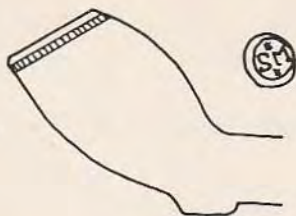
23

- 1 E891/2
2 dubbelconisch
3 1640-1650
4a
4b
5 AI in cirkel
6
7 geglasd; ongerookt
8 Amsterdam
9 Duco, 1981, p. 257

24

- 1 E776
- 2 dubbelconisch
- 3 1640-1650
- 4a
- 4b
- 5 SM met onder en boven een 6-puntige ster
- 6
- 7 geglaasd; ongerookt
- 8 Amsterdam
- 9 Duco, 1981, p. 244

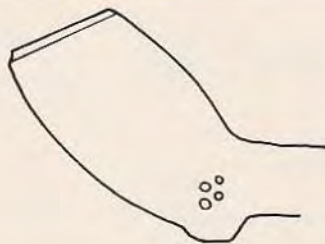
25

- 1 E795/1
- 2 dubbelconisch
- 3 1640-1650
- 4a
- 4b
- 5 HR (monogram) in cirkel
- 6
- 7 geglaasd
- 8 Amsterdam, Hendrick Roelofsen
- 9 Duco, 1981, p. 256

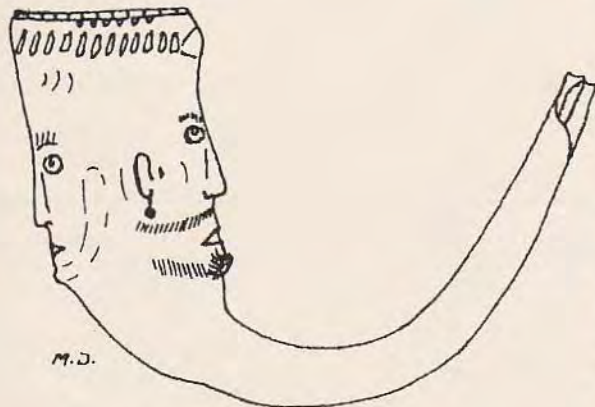

26

- 1 E745/1
- 2 dubbelconisch
- 3 1640-1650
- 4a 4-puntige roos
- 4b 4-puntige roos
- 5
- 6
- 7 ongeglaasd
- 8 Amsterdam
- 9

OPROEP

Wie helpt mij aan de fabricageplaats of maker van deze op een pijp afgebeelde personen, gevonden in Maastricht? Zo te zien stellen ze een man en een vrouw (koningspaar?) voor, al is de uitdrukking niet echt expressief te noemen. De pijp met een rondgebogen steel, het zg. lepelmodel, is gebotterd en geglaasd. De kleur is wat gelig.
Jos Engelen: 046-4512884